

KULTURNOZGODOVINSKA PRIČEVANJA DREVES

Zmago ŠMITEK

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: zmago.smitek@s5.net

IZVLEČEK

Drevesa so že s svojo dolgoživostjo pričevalci bolj ali manj daljne preteklosti, pomemben del kulturne zgodovine pa predstavlja tudi ljudsko izročilo, ki se navezuje nanje. To izročilo doslej na Slovenskem ni bilo deležno večje pozornosti raziskovalcev, zato v članku opozarjamo na njegovo tematsko širino in raznovrstnost in na potrebo po sistematizaciji. S tem se odpirajo tudi možnosti komparacij z bližnjim in tudi bolj oddaljenim slovenskim soselstvom.

Ključne besede: drevesa, zgodovina, mitologija, simbolizem, obredi, Slovenija

LE TESTIMONIANZE STORICO-CULTURALI DEGLI ALBERI

SINTESI

Se gli alberi sono in grado di testimoniare con la loro longevità un passato più o meno lontano, un settore importante della storia culturale è altresì rappresentata dalla tradizione popolare che si lega ad essi. Nelle regioni slovene, questa tradizione non è stata finora oggetto di particolari attenzioni, pertanto l'articolo porrà l'accento sulla sua ampiezza tematica ed eterogeneità, nonché sulla necessità di portarla ad una sistematizzazione. Si aprono così anche delle possibilità di comparazione con le regioni slovene limitrofe e con quelle più distanti.

Parole chiave: alberi, storia, mitologia, simbolismo, riti, Slovenia

Po slovenskih ljudskih predstavah so bila drevesa živa bitja, ki so kazala svoja čustva in znala govoriti. To občutje povezanosti človeka z naravo (v našem primeru z drevesi) lahko obravnavamo na nivojih paralelizma, kontinuitete in recipročnosti. V prvem primeru gre za odnos pobratimstva (ko ob rojstvu otroka zasadijo drevo kot njegovega "dvojčka"), v drugem za verovanje, da se človekova duša po smrti reinkarnira v drevo ali grm, v primeru recipročnosti pa za pojmovanje rodovitnosti kot krožnega toka med drevesom (naravo) in posameznikom. Tako razumljeni koncept rodovitnosti je predstavljal jedro ideologij agrarnih skupnosti.

Na Slovenskem se je do nedavnega ohranilo staro prepričanje, da duša umrlega lahko preide v drevo. Tako je Milko Matičetov še leta 1959 zapisal pričevanje, "*da človek gre magari v trš [bukev] po smrti, v grm, tudi magari v rastlino*" (Matičetov, 1961, 92). Znano je bilo tudi, da iz grobov dveh zaljubljenecv zrasteta dve drevesi in se s krošnjama prepleteta. Temu je bilo sorodno ljudsko prepričanje (tudi na Slovenskem), da je človek zaklet v drevo ali da se lahko po svoji volji pojavlja v različnih oblikah. Pravljičica o Treh oranžah v belokranjski verziji govori o junakinji, ki se vržena v vodo spremeni v ribo, ki pa jo ujamejo in pojedjo; iz zakopanih ribjih kosti zraste jablana in ko to posekajo, se iz koščka lesa spet porodi dekle. Po prekmurski verziji pa se dekle najprej spremeni v zlato ribico, iz luske le-te v zlato hruško in iz iveri hruške nazaj v človeško podobo (Matičetov, 1961, 85). Temu motivu lahko sledimo daleč v preteklost, vse do staroegipčanske pravljice o Dveh bratih (*Resnična zgodba o pisarju Satmiju in njegovem sinu Senozirisu*, 2. stol.), kjer se junak spremeni v drevo, ko ga njegova nezvesta žena da posekati, pa ji v usta zleti iver, od katere zanosi. Povezava med drevesom in njegovo oploditveno močjo tu izhaja iz ideje o reinkarnaciji (metempsihozi).

V vasi Logje pri Breginju je bila znana pripoved, da se je nekoč spopadlo in pobilo med seboj dvanajst maskiranih pustovalcev. Iz njihovih grobov je zraslo prav toliko leskovih "svetih dreves" (Gasparini, 1973, 450). Čeprav so domačini poznali celo kraj, zunaj pokopališča, kjer naj bi bile gomile, se zdi, da gre za vegetacijski mit in ne za zgodovinski dogodek. Pustni (karnevalski) obred, v katerem nastopajo naši protagonisti, pomeni obujanje prvinskih moči narave, ko se iz smrti rojeva novo življenje. Pustne šeme so nasploh predstavljale vegetacijske demone in duhove prednikov, ki so prinašali rodovitnost. Njihova podzemska simbolika je bila v Breginju poudarjena tudi s tem, da so otrokom metale lešnike in orehe (Kuret, 1989, 68). Število dvanajst spominja na mesece v letnem koledarju, saj na Slovenskem poznamo še druge primere takšnih personifikacij (Matičetov, 1975, 221–226). Spopad med njimi poteka v prelomni fazi leta, ko se mora zima dokončno posloviti in prevlada pomlad. Tako je na mitološki način pojasnjena življenjska moč brsteče narave in magični značaj leske.

Zgornji motiv je prepoznaven še v irski legendi, ki ima svoje vzporednice tudi na Slovenskem in se konča s tem, da se iz pepela preminulega svetniškega človeka rodi

dvanajst apostolov (Grafenauer, 1958, 27–100). Ta varianta nam predstavlja dogodek že v povsem krščanskem smislu. Kako se je ideja drevesa, povezanega s predstavo poti v onstranstvo, pojavljala v gotski cerkveni arhitekturi in izvedbi oltarjev, je na več primerih iz nemško govorečih dežel pokazal Karl Spiess (Spiess, 1938, 214 in dalje).

Krščanstvo ni moglo povsem odpraviti starih poganskih predstav o svetosti dreves, zato jih je vključilo v svoje legende. Bistvena značilnost legend je, da opisujejo čudeže, ki so za razliko od pravljicnih čudes nepričakovani in znak božje vse-mogočnosti, zato povzročijo katarzo. V ta kontekst spada čudežna ozelenitev suhe palice. Motiv je razširjen v Evropi in dobršnem delu Azije, v evropskih legendah pa nastopa že vsaj od 13. stoletja. Najstarejši primer je starozavezna zgodba o palici Mojzesovega brata Aarona, ki čez noč ozeleni, vzcveti in rodi mandljeve sadeže, podobne opise pa najdemo tudi v helenistični književnosti. Krščanstvo je ozelenelo palico razlagalo kot inkarnacijo Kristusa, Salomona ali svetnikov, npr. svetega Krištofa. Tako kot svetniki pa naj bi prišli v nebesa tudi hudi grešniki, če bi opravili pokoro (Grafenauer, 1980, 179–180). Na pokopališču pred cerkvijo v Koprivni na Koroškem naj bi zrasla lipa s tremi vrhovi iz treh lipovih šib, ki so po smrti spokornjega grešnika ozelenele na njegovem grobu (Kotnik, 1924, 43–44). Iz grobov svetnikov in spokornjencev lahko poženejo cvetlice, grmi ali drevesa, in to celo v zimskem času. Po prekmurski legendi o svetem Andreju zraste po njegovi spokorniški smrti iz srca jagoda, ki jo mlado dekle utrga in zaužije, nato pa rodi otroka, ki je pre-rojeni sveti Andrej. V Breginju pa je bilo znano, da je Jezus svetega Andreja spremenil v jabolko, ki ga je dekle pojedla in zanosila (Matiččetov, 1961, 196, 207).

Po kranjski legendi o svetem Tilu, patronu lovcev, se je bilo mogoče spokoriti tako, da je grešnik legel pod leskov grm in tam vztrajal sedem let brez jedi. Ko je ta čas potekel, je prišla košuta, ga podojila in s tem naznanila njegovo odrešitev (J. P., 1864, 255–256). V ljudskih baladah pa tedaj, ko se spokorniku bliža čas odrešitve, ozeleni suho drevo in se pobeli (črni) kamen. Grešnik mora pod tem drevesom klečati in moliti sedem, devet let ali več:

*Kadar scvete lipa
in vbeli se kamen,
bojo odpuščeni
grehi spokorjeni (SLP, 1992, 50).*

S tem, ko se spokorniku "pobeli kamen", je najbrž posredno pokazano tudi na temeljni kamen krščanske cerkve, ki ga poseblja apostol Peter. Po svetem Avguštinu in drugih cerkvenih očetih je duša pravičnega, podprta s krepostmi, štirioglata kot pravilno obklesan kamniti blok (Burckhardt, 1996, 27). Vsekakor pa je naš baladni obrazec spomin na starokrščanski pridižni zgled in prakso, da je tudi za najhujše

prestopnike mogoča odrešitev s pokoro, ki pa so jo po cerkvenem nalogu morali opravljati do smrti. Dosmrtna pokora je bila opuščena v 6. stoletju, z izjemo oglejskega patriarhata, kjer je veljala vsaj še do konca 8. stoletja, torej do dobe pokristjanjevanja naših prednikov (Grafenauer, 1965, 117 in dalje).

Nasproten temu je motiv grešnikove trde pokore in končne odrešitve z osušitvijo drevesa. Poznamo ga iz štajerske ljudske pesmi "Otrokova duša se pokori za svoje". Po njej duša otroka, ki je bil zvečer rojen, opolnoči krščen in je ob svitu umrl, ni smela v nebesa, čeprav sama ni imela nobenega greha. Jezus ji je naročil:

*Pojdi na polje rumenó,
tam boš našla drevjiče,
drevjiče, drevjiče žegenbajn.
Tam boš v tistem tako dolgo sedela,
da se to drevje posušilo bo,
te boš šla v sveto nebo.*

*Tam je ona sedela,
da je minilo sedem let,
sedem let, osmega pol (SLP, 1992, 88–89).*

Tedaj sta prišla razbojnika in pod drevesom zakurila, tako da se je posušilo. Dušo je prišla iskat Marija, da bi jo popeljala v sveti raj in ji je povedala, da je bila pokora namenjena prav tema dvema razbojnikoma, ki sta bila otrokova brata.

Nas seveda zanima, kakšno je bilo to drevo pokore. Njegovo ime, "žegenbajn" ali "žegenpajn", izvira iz nemškega "Segenbaum", "drevo blagoslova", in se pri nas imenuje smrdljivi brin (*Juniperus sabina*). Ljudska domišljija je torej naredila iz grma "drevce". Očiščevalna moč brinja je bila splošno znana in so ga rabili za kadilo, npr. kadar so človeka obsedli uroki. Ivan Grafenauer je ta pesemski motiv postavil v zgodnji srednji vek, na njegovo starost pa najbrž kaže tudi dejstvo, da ima nekatere paralele v Istri, v okolici Karlovca in celo v Dalmaciji. Odkrušek te legende je bil v prozni obliki zapisan v Beli krajini (Kure, 2004). Po istrski prozni varianti je prišlo pred rajska vrata dete, ki se je zvečer rodilo, opolnoči krstilo in zjutraj preminilo. Ker ga mati pri pogrebu ni pokrižala, si je moralo raj zaslužiti z dolgim čakanjem v "črni gori" (gozdu), kjer raste "škripajdrevce". Tam je ostalo triintrideset let ter prav toliko dni, ur in minut, preden je bilo uslišano. Omenjena sta tudi brata razbojnika, ki ju je duša prepoznala in ju pripravila do odločitve o lastni pokori (Volčič, 1865, 152–153).

Specifičen pogled krščanskih legend se nam razkrije še bolj nazorno, če ga primerjamo s tematiko pravljic, ki prav tako pogostokrat obravnavajo problem odrešitve. Tudi v pravljici je drevo tisto, ki določa, koliko časa bo minilo do preteka kazni, vendar (vsaj na videz) neodvisno od božje volje. Namesto grešnika nastopa za-

čarano ali uročeno bitje, ki dobi obljubo odrešitve šele, ko je v zemljo položeno seme za drevo, iz katerega bodo naredili zibel rešitelju.

V srbski epski pesmi *Smrt Marka Kraljevića* svetuje vila Marku, naj se povzpne na vrh gore in tam poišče dve tanki jelki; med njima bo našel vodnjak, v katerem bo ugledal svojo smrt. Podobno se v bolgarski ljudski pesmi *Marko Kraljević in Vila samovila* junak napije iz jezera, ležečega med dvema zelenima jelkama na vrhu Dospat gore, kamor ne sme nobeno živo bitje. V nekaterih slovenskih ljudskih zgodbah o Atilovem grobu se kaže isti motiv: pokopan naj bi bil na hribu med dvema drevesoma (Šmitek, 2004, 280). Po mnenju Nikolaja Tolstoja je bilo takó število 2 kot tudi vrsta *iglastega* drevesa (jelka, bor ipd.) simbol smrti pri vseh Slovanih. Nasprotno naj bi listavci pomenili drevesa življenja (Tolstoj, 2003, 447–453). Pomembno je, da so naravna prizorišča, ki so se skladala z omenjenimi predstavami, veljala za sveta. V južni Srbiji je pri vasi Svirac (Leskovačka Morava) jezero, ob katerem sta rasla dva velika hrasta. Nihče se ju ni smel dotakniti in jima obsekavati vej. Spoštovali so ju kot "čuvarja" jezera (Đorđević, 1958, 568). Blizu jezera Ševina v Belorusiji pa sta še v 19. stoletju stali dve sveti brezi (Dučyc, 2000, 59).

Da je bila simbolika svetih dreves z vodo med njima ali pod njima znana tudi v drugih mitologijah in religijah, dokazuje upodobitev dveh dreves z vrhovoma v obliki črke Y na antični srebrni obredni posodi iz Castro Urdiales (antična Flaviobraga v Španiji). Med drevesoma počiva boginja svetega vodnega izvira (RGA, 2003, 16–17, Abb. 2). Situacija je torej podobna kot v gornjih primerih, s tem, da je vsako od dreves še "podvojeno" s svojo rogovilasto krošnjo. Nagrobne plošče iz zgodnje-krščanskega Ogleja (Aquileje) prikazujejo presečno ali častečo figuro (oranto) med dvema drevesoma in ovčama. Po eni od indijskih legend o Budovi smrti naj bi njegovo telo ležalo, pokrito s cveticami, med dvema drevesoma *sala*. Drevesi predstavljata kraj Budovega rojstva (ki je potekalo pod drevesom te vrste) in kraj smrti, s sporočilom, da je eno človeško življenje le člen v verigi rojevanja in umiranja.

"Rogato drevo" lahko pomeni povezanost dveh konceptualno različnih svetov, tostranskega in onstranskega. V biblični literaturi se izredne osebnosti (npr. Mojzes) ponašajo z rogovi. Po nekaterih evropskih ljudskih predstavah pa rogovi pripadajo tudi novorojenim otrokom ali tistim, ki še niso bili krščeni in so torej v mejni fazi. V umetnosti starih evrazijskih kultur se je med rogovi goveda pogostokrat pojavljala mlada luna, kar opozarja na to, da je predstava o rogovih povezana tudi z idejo cikličnega časa in ponovnega rojevanja. V zahodnoevropski in srednjeevropski krščanski ikonografiji na "rogovih" luninega krajca stoji Marija, kar nas pripelje tudi bliže razumevanju Marijinega lika na svetem drevesu pri Vitanju. Vse to nas spominja na koncept trojstva, ki se v naši "drevesni folklori" kaže kot drevo s tremi vrhovi. Tako drevo ima čudežne lastnosti. Nanj je treba splezati na sveti večer, da bi človek izvedel, kje bo v naslednjem letu svatba in kje smrt, saj lahko sliši veselo muziko in pogrebno zvonjenje (Orožen, 1936, 151).

Razlikujemo različne vrste svetih drevov, prav tako pa so različne tudi stopnje njihove svetosti. V našo tipologijo sodijo naslednje kategorije.

SVETOVNO (KOZMIČNO) IN RAJSKO DREVO, DREVO ŽIVLJENJA

V obrednem smislu je svetovno drevo središče sveta, v mitološkem pogledu pa predstavlja njegovo urejenost. V slovanski mitologiji je svetovno drevo pogostokrat hrastovo, čeprav nastopajo v tej vlogi tudi jelka, cipresa, vrba, javor, in jablana (slednja še do danes v svatbenih šegah). To priča o nekdanji svetosti hrasta, ki je presegala vsa druga drevesa. Praindoevropsko **deru-* je pomenilo drevo na splošno ali pa tudi hrast kot najpomembnejše drevo. Stari Grki so častili hrast kot prvo drevo, ki je bilo ustvarjeno in kot tisto, iz katerega izhajajo prvi ljudje. Ponekod (npr. v Pliskovici na Krasu) so še v najnovjšem času starši pojasnjevali radovednim otrokom, da novorojenci prihajajo iz (pod) hrastov (Hrobat, 2009, 169–170).

Iz slovanske folklorne ostaline lahko izluščimo, da na vrhu svetovnega drevesa sedi sokol (tudi slavec, pav, redkeje orel), ob koreninah pa tiči kača ali zmaj. Ptica na vrhu naj bi predstavljala boga gromovnika, Peruna, kača ali zmaj pod drevesom pa Velesa, boga podzemlja. Srednji del drevesa predstavlja deblo z vejami. Ob deblu se po nekaterih slovanskih verzijah spreletavajo čebele. To je morebiti povezano z idejo o "medeni rosi", ki kaplja z drevesne krošnje. Ob vznožju drevesa, pri kamnu, izvira studenec. Svetovno drevo se po slovanskih predstavah razlikuje od ostalih po svoji višini, nemogoče ga je posekati (čeprav je v nekaterih primerih opisano kot tanko ali vitko), je edino zeleno med drugimi izsušenimi drevesi in edino, ki ima vrh iz zlata (tudi "suhi" vrh ali "suho" vejo). Takšno drevo povezuje vse tri sfere našega sveta, nebo, zemljo in podzemlje, v zaključeno celoto.

V Valvasorjevem zapisu se nam je ohranila pripoved, da je v gozdovih okoli Ribnice *"neko skrito jezero, ki ga človek najde le naključno. Je dokaj veliko in polno rib. Sredi njegove gladine stoji nenavadno veliko javorovo drevo, vendar tako, da je njegov vrh ali krošnja v vodi, deblo pa štrli navzgor, nad vodo"* (Valvasor, 1689a, 233). Da gre za mitično podobo in ne za neko resnično drevo, potrjuje Valvasor sam, ki bi še kako rad videl takšno naravno čudo, a so mu domačini priznali, da ga tudi sami poznajo le iz pripovedi. Za primerjavo povejmo, da ima javor na Balkanu zvezo s kultom prednikov. Iz njegovih desk so namreč izdelovali mrliške truge (Čajkanović, 1985, 104). Po ukrajinski kolednici, ki opisuje stvarjenje sveta, je na začetku raslo sredi morja eno samo drevo, zeleni javor, na katerem so si našli zavetje trije golobi (Čajkanović, 1985, 49). Kako razprostranjene so bile takšne predstave, kaže pesem južnosibirskih Hakasov, ki opeva svetovno drevo (brezo) na vrhu gore. Ob vznožju tega drevesa, ki sega prek dvanajstih nebes, je kotanja z živo vodo (Holmberg, 1927, 350).

Naš javor pripada tipu "obrnjenega drevesa" (*arbor inversa*), ki ima tako kozmološki kot tudi mistični pomen in ponazarja povezavo našega sveta z nebeškim in človeka z Bogom. Njegova lokacija spominja na morski otok Bujan iz ruskih obrednih zagovorov, kjer v sakralnem središču sveta raste breza s koreninami navzgor (Toporov, 2002, 69). Najbolj znan primer te vrste je indijska *ašvata*, ki jo opisuje Rig Veda, nastopa pa tudi v sibirskem šamanizmu, v iranski, judovski in islamski tradiciji, v vzhodnem krščanstvu in celo v Dantejevem *Raju*. Stilizirane podobe dreves, rastočih od tal proti nebu in z neba proti zemlji, se pojavljajo kot okrasek na pomurskih pirhih, kar je še en dokaz prisotnosti tega motiva v našem okolju.

V slovanskem in baltskem ljudskem izročilu je svetovno drevo prikazano ovešeno z zlatimi resami ter zlatimi jabolki in češarki. Po slovenski ljudski pravljici junak, ki pripleza v vrh takšnega drevesa, tam najde pet zlatih sadežev (Bolhar, 1981, 66–68). Bogata simbolika jablane in jabolka kot vira plodnosti in blagostanja se na Slovenskem kaže zlasti ob jurjevanjih in ženitovanjih. Rdeče ("zlato") jabolko so v Beli Krajini in drugod pri Južnih Slovanih nosili na vrhu droga svatbene zastave. Starešina je na svatbi položil pred ženina in nevesto tudi pozlačene orehe, da bi bil njun zakon srečen (Trstenjak, 1863, 55). Kotaljenje zlatih jabolk je v južnoslovanski ljudski poeziji predstavljeno kot magična igra. Slovenske ljudske pesmi pa opisujejo raj, porasel s sadnim drevjem, kjer ob mizi pod jablano ali hruško sedi Kristus z Marijo in svetniki. To drevo stoji ob vodnjaku življenja. V tem primeru se je biblična simbolika povezala s predkrščanskimi predstavami o svetovnem drevesu in njegovi vitalni moči:

*V našem polju zlata jablan [...]
Pod jablankom zlata miza,
Okol mize zlati stoli
Na njih sedu Bog, Marija,
Bog, Marija, sveti Petar [...]
Doli padnu tri jabuka.
Prvo palo v naše selo,
Naše selo 'se veselo.
Drugo palo v žitno polje,
Žitno polje obrodilo [...]
Tretje palo [v] vinske gore,
Vinske gore obrodile (SNP, 1904–1907, 216–217).*

Od dveh rajskih dreves, drevesa življenja in drevesa spoznanja (*Gen 2.9 idr.*), je bilo slednje predstavljeno kot "drevo z jabolki". Prvotno (po starozavezni judovski tradiciji) je bilo to figovo drevo. Predstave o rajski jablani izvirajo šele iz latinske cerkve, in to iz začetka 5. stoletja (Leder, 1961, 156–189).

Pogost motiv evropskih pravljic je junakovo rojstvo iz čarobnih plodov jablane. Inačice segajo na vzhodu še globoko v Azijo (Ranke, 1934, 148–150). Velja pa tudi, da na grobu junaka zraste jablana s plodovi. Pravljичni junaki odhajajo po zlata jabolka v daljne čudežne dežele ali onkraj morja. Po nekem slovenskem zapisu naj bi drevo z zlatimi jabolki raslo na stekleni gori "daleč v jutrovi deželi". Takšna jabolka naj bi svojemu imetniku prinašala neumrljivost (Kelemina, 1930, 36–37). V dobrem smislu je jabolko sadež plodnosti, ki je verjetno nekoč pripadalo nekemu ženskemu božanstvu. V slabem smislu se pojavljata zastrupljeno ali ukradeno jabolko (Tatarovska, 2000, 53 in dalje).

Svetovno drevo predstavlja os stvarstva. To lastnost pa imajo tudi nekatera lokalna drevesa, saj je vsako od njih središče svojega mikrokozmosa. Tako je povsem mogoče, da je (sledječ ljudski uganki) votla lipa, ki raste v Ljubljani, središče sveta (Šašelj, 1906, 192–193). Po takšnem drevesu vodi pot v višje in nižje svetovne sfere. Odprta je duhovom in demonom, pa tudi ljudem s posebnimi sposobnostmi. Ponekod na Slovenskem je bilo znano, da se skozi votlo hrastovo deblo človek lahko spusti v podzemlje (Krajcar, 1990, 29). V Srbiji in Makedoniji je deževnica, ki se je nabirala v votlih (a ne gnilih) hrastovih deblih veljala za zdravilno. Z njo so se bolniki umivali pred sončnim vzhodom. Ponoči pa so po ljudskem mnenju tam plesale vile svoje kolo (Radenković, 1996, 221). Ponekod na slovenskem podeželju so še do konca 30. let preteklega stoletja odpravljali bradavice tako, da so jih trikrat omočili z vodo, ki se je zbirala v votlih bukvah ali hruškah (Möderndorfer, 1938, 45).

V slovenskem ljudskem izročilu je opisano tudi plezanje po deblu svetovnega drevesa navzgor, vse tja do nebesnega svoda. Tako naj bi storil že človek, ki se je rešil pred vesoljnim potopom na visoko vinsko trto (eno od oblik krščanskega drevesa življenja), od drugih variant pa omenimo vzpenjanje na jelko in na neko listnato drevo (podrobneje Šmitek, 2004, 57–58). Značilnost vinske trte je njen ovijalski način rasti, na kar kaže tudi etimologija besede vino (iz indoevropskega *ue-i, *ui-, "viti"). Spiralna rast ima, tako kot drugi pojavi kroženja (vodni ali vetrni vrtinec, gibanje demonov, vilinski ples) magično sposobnost povezovanja človeškega sveta z nebom in podzemljem. Po slovenskem izročilu bi sklepali, da trta raste do neba brez vsake opore, medtem ko se po eni od srbskih ljudskih pesmi ovija okoli jelke, ki je opisana kot svetovno drevo (Radenković, 1996, 225).

SVETA DREVESA, DREVESA NA POSVEČENIH MESTIH

Takšna drevesa so pogostokrat stala ob svetih studencih in kamnih ali pa so bila to drevesa, ki so se odlikovala po svoji starosti, velikosti, bujnosti ali drugih posebnostih (votlo deblo, krošnja v obliki znaka Y, dve prepleteni ali blizu rastoči drevesi...). Poganska sveta drevesa so bila neredko tista s hranljivimi ali zdravilnimi plodovi in listi (hrast, kostanj, oreh, lipa, sadna drevesa). Na takšnih mestih so bili po

uvedbi krščanstva postavljeni križi in kapelice. V vasici Radniče/Radnig pri Šmohorju/Hermagor v Ziljski dolini je bila v 11. stoletju postavljena cerkvica svete Katarine na mestu, kjer so se dotlej zbirali vaščani v hrastovem gozdu in častili najstarejša drevesa. Krščanske oblike čaščenja so romanja k drevesom, na katerih se prikazuje (ali tam prebiva) Mati božja ali kateri od svetnikov. To so bile predvsem lipe, a tudi druga drevesa (hrasti, jelke, smreke...). Božja pot v Velesovo je po legendi sprva vodila k velikemu hrastu, na katerem so v zgodnjem 13. stoletju našli kipec božje matere z detetom. Sveta drevesa so bila prepoznavna tudi po tem, da so se ponoči okoli njih prikazovale leteče luči ali da je k njim prihajala klečat rogata živina.

Že iz antike izvira prepričanje, da je smrtno nevarno spati pod orehovimi drevesi in da je škodljiva celo njihova senca. To bi bilo mogoče pojasniti z močnim vonjem listja, ki lahko povzroči glavobol. Tudi po slovenskih predstavah naj bi orehova krošnja povzročala privide, norost in celo smrt. Pripovedovali so, da je nekdo na sveti večer splezal na orehovo drevo, a pred tem ni bil v cerkvi. Opolnoči je zagledal, kako so mu z vej začele lesti nasproti kače, pod drevesom pa je zaslišal živalske glasove in zvok žage. Sovaščani so ga komaj rešili, vendar se mu je za dolgo omračil um. Drug človek naj bi na orehu uzrl nenavadno velik plod, splezal ponj, a padel in se ubil (Möderndorfer, 1946, 116).

Ponekod v Evropi (npr. v Italiji in Nemčiji) je bil oreh ali hrast (v Angliji) povezan s praznikom Janeza Krstnika, saj naj bi nekatera drevesa te vrste cvetela in rodila plodove šele v noči tega svetnika (HDA, 1987, 71–73). Oreh svetega Janeza Krstnika v Lokvi pri Divači je bil po Valvasorju še na predvečer šentjanževega povsem suh, a je v tej eni noči ozelenel, se razcvetel in pognal plodove enake velikosti, kot so jih imela druga drevesa v okolici. Vaščani so verjeli, da je tod Janez Krstnik sezidal cerkev. Pripovedovali so tudi, da v noči tega svetnika nihče ne sme ostati pod drevesom ali pa se mu približati, ker je v vejah slišati strašen hrup in ropot (Valvasor, 1689b, 578–580).

Verjetno je obstajala neka mitična zveza med orehi, ki se prebudijo na šentjanževo (ob kresu), in evropskimi ljudskimi pripovedmi o jablanah, ki se ovenčajo s cvetovi in sadeži na božič (ob zimskem sončnem obratu). Slovenci so poznali še druge takšne čudeže. Sredi kresne ali božične noči naj bi vzcvetela praprotni, isti hip dozorela in dobila semena. Takšno praprotno zrno si mora človek na kresni ali božični večer vtakniti v uho, pa bo razumel govorico domače živine. Na Koroškem je bilo znano, da se bo na šentjanževo predramil iz sna Kralj Matjaž in tedaj bo ozelelela in se razcvetela stara lipa (Kropej, 2008, 262). Ali pa bo na božično noč pred jamo Kralja Matjaža zrasla zelena lipa, ki bo cvetela od polnoči do ene ure zjutraj, potem pa se bo posušila. Ozelenela bo spet na jurjevo, ko bo Matjaž na njeno vejo obesil svoj ščit.

V sklop praznikov okoli kresa (24. junija) sodi tudi Petrovo (sveti Peter in Pavel, 29. junija), ko ni priporočljivo plezati na drevesa, zlasti ne na češnje, saj preti takemu

človeku padec in smrt. Z drevesa bi ga vrgel sam sveti Peter. Tisti predrznež, ki bi se šel tega dne okopat k reki, pa bi utonil. Ponekod na Slovenskem so omenjali, da na Petrovo zleze kača na drevo ali pa se ovije okoli debla (Kuret, 1989, 496). Prepoved vzpenjanja na češnje naj bi veljala tudi na svetega Vida (15. junij), ki so se mu na Gorenjskem priporočali zoper strelo in kačji pik (Kuret, 1989, 380–381). Krščanski svetnik je v teh primerih nadomestil poganskega boga gromovnika. Enako se je zgodilo tudi pri Germanih, kjer je sveti Bonifacij zgradil cerkev apostolu Petru na mestu, kjer je rasel hrast poganskega boga groma Donarja. Bivališče njegovega slovanskega dvojnika Peruna je bilo v vrhu svetovnega drevesa, ki ga je tokrat simbolizirala češnja. Kača, ki se je skrivala ob vznožju, pa je silila navzgor in ogrožala njegovo suverenost. Iz rekonstruiranega staroslovanskega mita je razvidno, da Perun kačo (Velesa) trešči na zemljo ali v vodnato podzemlje, kjer je njeno pravo domovanje. Človek, ki bi jo posnemal pri plezanju ali dviganju iz vode, bi torej doživel isto. V tem kontekstu je pomembno tudi izročilo, da grmenje ali dež na praznik svetega Petra škodita letini orehov, lešnikov in kostanja (Kuret, 1989, 498). Tudi sicer strela rada udari v oreh ali kostanj. Gromovnikov srd se tako sprošča nad drevjem z lupinastimi sadeži, v katere bi se lahko skrila kačji nasprotnik. Plodovi kostanja, tako kot orehi in lešniki, simbolično označujejo mejni koledarski čas, ki je nevaren, ker se v njem vzpostavijo zveze med živimi in mrtvimi, med ljudmi in demoni ali med gornjim in doljnim svetom.

K skrivnostnosti in strašljivosti orehov je prispevalo še izročilo, znano z Apeninskega polotoka in iz Dalmacije, da so v noči Janeza Krstnika orehova drevesa zbirališča čarovnic. Tudi pri nas, na Kočevskem, so ljudje verjeli, da čaravnice plešejo pod orehovim drevesom (HDA, 1987, 71–72). Tam naj bi po slovenskih ljudskih predstavah potekal tudi spopad dveh demonskih nasprotnikov, spremenjenih v rdečega in črnega vola. Zaprta lupina orehovega plodu je spominjala na grob in na podzemlje, zato je predstavljala prostor, kamor je človek lahko pregnal nečiste sile, npr. ob postopkih zdravljenja različnih bolezni (Radenkovič, 1996, 199). Tako je najbrž treba razumeti sporočilo ljudske pripovedi o divjem možu, ki so ga Plajberžani najprej ujeli in ga potem izpustili, pa se jim je posmehoval, da bi od njega lahko izvedeli, kakšen pomen ima križec v orehovem jedru (Šašel, Ramovš, 1936–1937, 5; Pajek, 1884, 109–110). Letino orehov in lešnikov je pri nas odmerjala sveta Marjeta, ki je "pasla kače" in imela zato dostop do podzemskih skrivnosti (Möderndorfer, 1946, 36).

Na Slovenskem je bilo znano, da vile podnevi prebivajo v jelkah (Kelemina, 1930, 206). Na Balkanu je bila razširjena vera, da so "sjenovita" drevesa bivališča vil ali drugih demonov.

DREVESNA KOT POSREDNIKI MED DVEMA SVETOVOMA

Vrba že zaradi svoje rasti ob vodi predstavlja mejnik med svetovoma živih ljudi in pokojnikov. Na njej po slovenskem izročilu počivajo duše nekrščenih otrok v po-

dobi črnih ptic in tudi vseh tistih, ki se po smrti niso mogli preseliti na oni svet (Mencej, 1996, 31–35). Pomurska ljudska pripoved razlaga, od kod vrbi žalujki njena značilna oblika: nanjo se je hotel obesiti svetopisemski Judež, a se je vsakič povescila. V tretje je bilo grešniku preveč: preklel je drevo, ki ima zato še danes povešene veje. Po drugi ljudski razlagi je vrba dobila rdeče veje od sramu, ko se je nanjo obesil Judež Išariot. Veje so se odlomile od debla tako, da je izdajalec padel na zemljo (Lenartov, 1925, 72). Podobne legende so o vrbi poznali tudi drugi slovanski narodi.

Vrbi podobno vlogo ima ponekod med Slovani tudi trepetlika: po etnoloških legendah naj bi Juda dolgo iskal drevo, ki bi dovolilo, da bi se nanj obesil. Končno je na to pristala trepetlika in si pridobila božje prekletstvo (Agapkina, 1996, 8–9). Na Balkanu so te legende, temelječe na apokrifnih evangelijih, našle svoj izraz zlasti v božičnih in velikonočnih pesmih in kolednicah (Nikolić, 1991, 9–15). Šum nemirnih listov trepetlike izvira po slovenskem ljudskem mnenju še iz časov, ko je drevo skrilo Kristusa pred judovskimi preganjalci in se od strahu treslo. Po drugi razlagi je bilo prekleto, ker se je pod njim skrivala Marija na begu in ni mirovalo, kot bi moralo (Möderndorfer, 1946, 218).

Vse gornje izpeljave že kažejo vpliv krščanstva, čeprav izhajajo iz še starejših poganskih predstav. Vlogo (htonskega?) božanstva, ki je prebivalo v vrbi, ali tudi v trepetliki, je v krščanski dobi prevzel hudič, vladar pekla. Slovenci pa tudi drugi Slovani (npr. Poljaki, Rusi, Belorusi in Ukrajinci) so ga videvali sedečega na vrbah ali v suhih votlih vrbovih deblih (Lettenbauer, 1981, 145). Po dalmatinskem ljudskem mnenju pa se v votlih deblih oljk zbirajo čarovnice. Votlo drevesno duplo je torej celo tedaj, ko ni bilo vrbovo, ohranilo asociacije s smrtjo in onstranstvom. V neki slovenski ljudski pripovedi morilec odvrže otroka v votlino drevesa (Kelemina, 1930, 166). Kočevska balada, ki bi jo mogli uvrstiti v tip "Porod v gozdu", omenja, da je nezakonska mati pustila umorjenega otroka v votlem drevesnem deblu. Takšni začarani ali zakleti kraji pa lahko skrivajo še druga presenečenja: nek belokranjski kmet naj bi v votli bukvi našel celo zaklad (Trdina, 1954, 61).

Ljudska pripoved s Kozjanskega opisuje rojstvo zmaja podobne živali v deblu podrtih trohneče bukve. Pošast se je sprva hranila z lesom drevesa, v katerem je prebivala. Ko pa ji je zmanjkalo živeža, je povzročila nevihto, se zagnala čez poplavljenno pokrajino in potegnila za sabo v Črno morje trg Podsredo s prebivalci in živalmi vred (Kropej, 2008, 189–190). Zgodba je motivno sorodna tisti o skotitvi zmaja iz petelinjega jajca, ki nam je dobro znana iz slovenske folklore. V slednjem primeru zmaj prekljuva kamnito steno votle gore, kar je tu primerljivo z votlino drevesa. V lokalnih okvirih je povodenj pravi potop, ki pomeni konec nekega zgodovinskega ali življenjskega ciklusa.

Po ljudskih predstavah je vsakovrstno votlo steblo lahko predstavljalo skrivališče duš in duhov. Mora se je npr. zatekla v drobno slamnato bilko. V votli mavrah se je po koroški legendi skrila Jezus pred Judi. Preganjalci so s sulicami drezali v gobo, ki

ima zato jamičast klobuk (Kotnik, 1924, 84). Magični pomen pa nima le votlina v drevesu, temveč tudi drevo v votlini: po neki varianti drevo zraste v breznu in skupaj z njim predstavlja vstop v onstranstvo. Vaščani Rodika naj bi na polici takšne jame našli mlado lipo in jo presadili na sredo svojega polja (Hrobat, 2009, 155–156).

A vrnimo se k vrbi, ki je ni mogoče pojmovati le kot ločnico z onstranstvom, pač pa tudi kot povezovalko obeh svetov. Spomladi iz podzemlja (sveta mrtvih) prihajata na naš svet življenjska moč in plodnost, ki ju prinaša slovensko-hrvaški Zeleni Jurij. V jurjevskih obredih je vrbova šiba ("mladica") skupaj z zeleno travo in zelenim drevesom pomenila blagostanje, srečo in zdravje. Mlada vrbova šiba je – tako kot leskova – imela apotropejsko moč. Po analogiji z vrbo nastopa v ljudskem zdravilstvu in magiji slovanskih narodov tudi trepetlika. Tako je npr. pri vzhodnih Slovanih znana uporaba trepetlikovih vej proti čarovnicam in mori ali na Ivanje in Jurjevo za zaščito polj in živine, pač po principu "klin se s klinom izbija". Na trepetliko so prenašali tudi bolezni (božjast, mrzlico, grižo ipd.), vendar je niso sadili, njenega lesa ali listja niso prinašali v bivalne prostore, niso pili vode, ki je bila v stiku z njo, ipd. (Agapkina, 1996, 16, 18).

V Črnomlju so okoli leta 1830 pred jurjevskim sprevodom nosili smreko ali trepetliko, okrašeno z zelenjem, vencu rož in trakovi različnih barv. Sledil ji je v brezovo zelenje odeti Zeleni Jurij. Zelenega Jurija je v Beli krajini in v Porabju simbolizirala breza, drevo pomladi in novega življenja. Ker naj bi rodovitnost prihajala z "onega sveta", so na Pivškem dodali brezovim vejam še vrbove, v Laškem pa so brezo nadomestili s smrečico in rogom iz vrbovega lubja (Šmitek, 2004, 129–130). V našem krščanskem prazničnem letu je dobilo brezovo zelenje svoj pomen o binkošti, ko so ponekod prislonili brezove veje na okna in vrata hiš, da bi "sveti duh sedel nanje" (Šašel, Ramovš, 1936–1937, 64). Tudi pri vzhodnih Slovanih je bilo na binkošti v navadi krašenje bivališč in cerkva z zelenimi brezovimi vejami in nošenje lutk iz brezovih vej v vaških sprevodih.

Stara (v osnovi animistična) spoznanja o tesni povezanosti človeka z drevesi in vso obkrožujočo naravo se nam danes prenovljena vračajo in dobivajo podporo tudi prek dognanj sodobne biologije, fizike, ekologije in s tem povezanih filozofskih razmišljanj. Posamezna drevesa so danes uvrščena na seznam slovenske naravne in kulturne dediščine, čeprav vsi kriteriji vrednotenja (zlasti kulturni) še niso določeni. Animizem, ki se še vedno skriva v nekaterih ljudskih verovanjih in obredih, ima pomembno sporočilo, ker po svoje zastavlja in rešuje vprašanje dualnosti človeka in narave (tudi duha in snovi, uma in telesa, zavesti in materialnosti). Vendar odgovor ni v ustvarjanju enotnosti, pač pa v priznavanju pluralnosti.

TREES AS CULTURAL AND HISTORICAL WITNESSES

Zmago ŠMITEK

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Zavetiška 5, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: zmago.smitek@s5.net

SUMMARY

In Slovenian folk imagery, trees were living beings, clearly demonstrating emotion and possessing the ability to talk. This feeling of close connection of man and nature (in our case trees), is studied at the levels of parallelism, continuity and reciprocity. The first is a case of brotherly friendship (when a tree is planted on the occasion of the birth of a child, representing the child's twin brother), the second case presents a belief that after death the human soul is reincarnated into a tree or a bush, whereas in the case of reciprocity, there is a comprehension of fertility as a circular flow between the tree (nature) and the individual. Thus, the perceived concept of fertility presented the core of the ideologies of agrarian communities.

These archaic elements, the parallels of which can also be found in other European and non-European cultures, can be investigated and understood also in the context of history: Christianity integrated its legends into the obstinate pagan imagery of the sanctity of trees. Thus, for example, bushes or trees spring up from the graves of saints and penitents. For a sinner who is making atonement, a dry tree blooms as a sign of an imminent redemption. On the sites of pagan tree cults, churches and chapels were built. The Biblical tree of knowledge was replaced by the vision of a former tree of life as a model of the cosmos and its hierarchical substantiation.

Despite such ideological changes, trees have preserved their role of milestones in time and space (memorial trees, in a metaphorical sense also family trees, trees at crossroads as dwelling places of demonic entities, village lime trees as the gathering places of parish communities, etc.) From the aspect of space, trees denote the centre or the margin (e.g. willows as a milestone between our world and the afterlife), they can also represent the connecting elements between segments of space.

Key words: trees, history, mythology, symbolism, rituals, Slovenia

VIRI IN LITERATURA

- Bolhar, A. (ur.) (1981):** Slovenske narodne pripovedke. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Dorđević, D. M. (1958):** Život i običaji u Leskovačkoj Moravi. Srpski etnografski zbornik. Beograd.
- J. P. (1864):** Sv. Til. Slovenski Glasnik, 10, 255–256.
- Kelemina, J. (ur.) (1930):** Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Celje, Družba Sv. Mohorja.
- Kotnik, F. (1924):** Storijske I. Koroške narodne pripovedke in pravljice. Prevalje, Družba sv. Mohorja na Prevaljah.
- Krajcar, K. (ur.) (1990):** Slovenske pravljice iz Porabja. Budimpešta-Murska Sobotna, Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége-Pomurska založba.
- Kure, B. (ur.) (2004):** Zgodbe ne moreš iz žakla zvrnit. Folklorne pripovedi iz Bele krajine. Ljubljana, Kmečki glas.
- Kuret, N. (1989):** Praznično leto Slovencev. Prva knjiga. Ljubljana, Družina.
- Lenartov (1925):** Iškariotovka. Angelček, 33, 7–8, 72.
- Möderndorfer, V. (1938):** Slovenska vas na Dolenjskem. Ljubljana, Merkur.
- Möderndorfer, V. (1946):** Verovanja, uvere in običaji Slovencev. Peta knjiga. Celje, Družba Sv. Mohorja.
- Orožen, J. (1936):** Gradovi in graščine v narodnem izročilu. Celje, samozaložba.
- Pajek, J. (1884):** Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev. Ljubljana, Matica Slovenska.
- SLP (1992):** Terseglav, M. et al. (ur.): Slovenske ljudske pesmi. III. Ljubljana, Slovenska matica.
- SNP (1904–1907):** Štrekelj, K. (ur.): Slovenske narodne pesmi. III. Ljubljana, Slovenska matica.
- Šašel, I. (1906):** Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada. I. Ljubljana, Katoliško tiskovno društvo.
- Šašel, J., Ramovš, F. (1936–1937):** Narodno blago iz Roža. Maribor, Zgodovinsko društvo.
- Trdina, J. (1954):** Zbrano delo. Knjiga 6. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Trstenjak, D. (1863):** Mythologične starice: O orehu. Slovenski Glasnik, 9, 55.
- Valvasor, J. W. (1689a):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. 1. del. 2. knjiga. Laybach.
- Valvasor, J. W. (1689b):** Die Ehre des Hertzogthums Crain. 1. del. 4. knjiga. Laybach.
- Volčič, J. (1865):** Isterske povedice: Otrok i rajski vratar. Slovenski glasnik, 11, 152–153.

- Agapkina, T. A. (1996):** Simvolika derev'ev v tradiconnoj kul'ture slavjan: osina (opyt sistemnogo opisaniya). Kodovi slovenskih kultura, 1, 7–22.
- Burckhardt, T. (1996):** Chartres and the Birth of the Cathedral. Bloomington, World Wisdom Books.
- Čajkanović, V. (1985):** O magiji i religiji. Beograd, Prosveta.
- Dučyc, L. (2000):** Kult'avyja drevy u Belarusi. Studia mythologica Slavica, 3, 57–61.
- Gasparini, E. (1973):** Il matriarcato slavo. Antropologia culturale dei Protoslavi. Firenze, Sansoni.
- Grafenauer, I. (1958):** Bogastvo in uboštvo v slovenski narodni pesmi in irski legendi. V: Razprave Razreda (II.) za filološke in literarne vede, 4. Ljubljana, SAZU, 37–100.
- Grafenauer, I. (1965):** Spokorjeni grešnik. Študija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-hrvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi. Ljubljana, SAZU.
- Grafenauer, I. (1980):** Irsko-anglosaška misijonska metoda in slovensko pismensko in ustno slovstvo. V: Pogačnik, J. (ur.): Literarnozgodovinski spisi. Ljubljana, Slovenska matica.
- HDA (1987):** Bächtold-Stäubli, H., Hoffmann-Krayer, E. (ur.): Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Bd. 9. Berlin - New York, W. de Gruyter, 71–73.
- Holmberg, U. (1927):** The mythology of all races. Vol. IV. Finno-Ugric, Siberian mythology. Boston, Marshall Jones Company.
- Hrobat, K. (2009):** Ustno izročilo o krajini Krasa v mitološkem in arheološkem kontekstu. Doktorska disertacija. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo UL FF.
- Kropej, M. (2008):** Od Ajda do Zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva.
- Leder, H. G. (1961):** Arbor scientiae. Die Tradition vom paradiesischen Apfelbaum. Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, 52, 1–2, 156–189.
- Lettenbauer, W. (1981):** Der Baumkult bei den Slaven: vergleichende volkskundliche, kultur- und religionsgeschichtliche Untersuchung. Neuried, Hieronymus Verlag.
- Matičeto, M. (1961):** Sežgani in prerajeni človek. Ljubljana, SAZU.
- Matičeto, M. (1975):** Un essere mitico dalla Val Resia. Ethnologia Slavica, 7, 221–226.
- Mencej, M. (1996):** Vrba – posrednik između ovog i onog sveta. Kodovi slovenskih kultura 1, 31–35.
- Nikolić, I. (1991):** Motiv proklinjanja trepetlike u makedonskoj, srpskohrvatskoj i bugarskoj narodnoj poeziji. Makedonski folklor, 24, 48, 9–15.

- Radenković, L. (1996):** Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slovena. Beograd, Balkanološki institut SANU.
- Ranke, K. (1934):** Die zwei Brüder. FF Communications, 44, 114.
- RGA (2003):** Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Zweite Auflage. Berlin-New York, W. de Gruyter.
- Spiess, K. (1938):** Der Baum als Tor zum Jenseits, Die hohe Strasse. Breslau.
- Šmitek, Z. (2004):** Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti. Ljubljana, Študentska založba.
- Tatarovska, L. (2000):** Mitologija na jabolkoto i prstenot vo makedonskite narodni umotvorbi. Skopje, Institut za makedonska literatura.
- Tolstoj, N. I. (2003):** Očerki slavjanskogo jazyčestva. Moskva, Indrik.
- Toporov, V. N. (2002):** Predzgodovina književnosti pri Slovanih. Poskus rekonstrukcije (Uvod v preučevanje zgodovine slovanskih književnosti). Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.